

Tryckfriheten 1914 - 1949, några nedslag

Presshistoriska föreningen 2013-11-27

Inför ett krig eller en större konflikt som kan anses brukar lagstiftaren se över sitt hus. Vilka maningar och varningar och restriktioner för yttrandefriheten kan bli nödvändiga för att uppnå statens övergripande mål, t.ex. att gå ur konflikten som segrare eller som i Sveriges fall överleva den utan att vara krigförande eller bli indragen på endera sidan.

Hur såg det ut i Sverige strax före 1914?

Nils Alexandersson m.fl. sakkunniga lämnade 1912 ett betänkande med förslag till ändringar av tryckfrihetsförordningen. Den var inte tillsatt med anledning av det annalkande kriget som väl få förutsåg och kan inte ses som en form av beredskapslagstiftning för sådana situationer.

Utredningen beskriver TF som en ”skör klädnad” som inte ”låter sig upplappas, den måste lämnas så godt som orörd eller ersättas med en ny”. Utredningen föreslog omfattande ändringar och en ny struktur för TF men departementet förklarade att det inte hann med att värdera förslagen och ändringarna lades därför åt sidan.

Den mer genomgripande ändring som gjorde före kriget gällde något som hade föga med landets utrikespolitiska läge att göra. Det gällde istället införandet av ett straffbeläggande för att lämna upplysningar om preventivmedel och bedriva sexualupplysning. Förslaget hade för övrigt heller inget med Alexanderssons utredning att göra utan var planerad sedan tidigare och infördes 1912.

”Framställning som sårar tukt och sedlighet, utbudande till salu av föremål, som är avsedda för otuktigt bruk eller till att förebygga följder av könsumgänge... fara för andras förförelse ... anvisningar om hur används ... konfiskeras”.

Beslag med efterföljande konfiskation gjordes även av prislistor för preventivmedel.

Under kriget ändrades TF ofta men det gällde så gott som enbart införandet av nya sekretessbestämmelser. T.ex. förbud för ”avbildningar och beskrivningar av rikets fästningsverk ... vilkas offentliggörande kan skada rikets försvar...”

Fram till 1937 fanns begränsningarna av offentligheten reglerade i TF men därefter i en särskild lag, sekretesslagen, som vi i dag känner som Offentlighets- och sekretesslagen.

Men några mer repressiva och genomgripande ändringar av TF genomfördes inte under första världskriget. Däremot använde regeringens möjlighet att väcka tryckfrihetsåtal. Åtalen väcktes då inte av Justitiekanslern (JK) utan av justitieministern.

Under krigsåren väcktes ett 90-tal tryckfrihetsåtal. Ungefär en tredjedel avsåg sårande av tukt och sedlighet och även ett fall av hädelse förekom. Resterande var politiskt betingade och avsåg uppmaning till brotten:

- smädelse mot tjänsteman,
- smädelse mot främmande makt,
- röjande av försvarshemligheter respektive
- allmänhetens förvillande.

Enligt en genomgång som Gunnar Olsson lät publicera i Statsvetenskaplig tidskrift gällde 30 av åtalen relationen till andra länder. Jag har inte haft tillfälle att närmare gå in på dessa fall. Men åtalen gällde uttryck som ansågs ”smädliga, förgripliga, eller till osämja med främmande makter syftande omdömen och yttranden om samtida nationer och stater”, enligt TF:9.

Av åtalen slutade en tredjedel i en friande dom. Bengt Åhlén nämner i sin bok *Censur och tryckfrihet* fyra åtal 1917 som avsåg Sveriges relationer till andra länder. Samtliga åtalade skrifter frias däribland Aftonbladet för artikeln ”Amerika är hindret”. Sämre gick det året innan då Ivan Oljelund artikel ”Tyska faran” fälldes och den ansvarige, en typograf, dömdes till tre månaders fängelse.

Ett av de mer uppmärksammade åtalen som dock inte avsåg relationen till annat land eller statsöverhuvud gällde manifestet ”Fred till varje pris”. I det manades till storstrejk i händelse av mobilisering. Manifestet trycktes i 25 mars 1916 i Stormklockan, organ för det socialdemokratiska ungdomsförbundet. Utgivaren,

J Viksten, dömdes till fängelse i rådshusrätten med friades i hovrätten då tidningen endast tryckts i två exemplar och därmed inte ansetts ”lagts under allmänhetens ögon”, i dag skulle vi säga att den inte var spridd, utgiven.

Men istället för ett tryckfrihetsåtal väckte åtal mot de som ansågs ansvariga för manifestet för ”försök att förleda till landsförräderi”. Zeta Höglund dömdes till straffarbete i tre år, Ivan Oljelund ett år och Erik Hedén till sex månader. Hovrätten sänkte straffet för Höglund till ett år och Oljelund till åtta månader medan Hedén friades. Sättet att istället för tryckfrihetsåtal väcka åtal enligt vanliga straffbestämmelser känner vi igen från IB-affären när två journalister dömdes för spioneri. Utsikterna att vinna ett tryckfrihetsåtal är definitivt sämre än att få framgång i ett vanligt brottmål.

Ett exempel på TF åtal gällde även det Zetz Höglund för en artikel i Folkets Dagblad Politiken den 4 mars 1918. I artikeln kallades Tyskland för ”världens bödel” och utgivaren O.B. Grimlund dömdes till böter. Samma Grimlund dömdes ett år senare, efter krigsslutet, för smädliga uttalanden om Mannerheim. Det var under de blodiga klasstriderna i Finland där Mannerheim ledde de vita i en mycket blodig och hänsynslös utrensning av de röda.

Så fort ett nytt medium sett dagens ljus brukar lagstiftaren bli nervös och vill omge det med olika restriktioner. Det gällde inte minst när tryckkonsten kom till Sverige i slutet av 1400-talet då vi hade en förhandgranskning i nära 300 år.

Ett annat exempel är filmen.

Den statliga filmcensuren inrättas 1911. Det var förbjudet att offentligt visa filmer som ”strida mot allmän lag eller goda seder eller eljest kan verka förråande, upphetsande eller till förvillande av rättsbegreppen”. För barntillåtna filmerna gällde därtill ett förbud att visa sådant som ”skadligt uppjaga barns fantasi eller eljest menligt inverka på deras andliga utveckling och hälsa”. Tanken från lagstiftaren var att göra upp med det så kallade Nick Carter-eländet.

Undantaget från förhandsgranskningen gällde journalfilmer. De kunde visas utan inskränkning om det skedde inom 10 dagar från det att de skildrade händelserna inträffat.

Men 1914 införs en bestämmelse som även träffar journalfilmerna. Förbudet träffade det som kunde anses "olämpligt med hänsyn till rikets förhållande till främmande makt" eller som gav upplysningar om krigsmakten.

Åren 1914 – 1918 klipptes 123 journalfilmer och 30 spelfilmer. 17 filmer förbjöds helt från att visas varav nio amerikanska, två engelska, en svensk och en italiensk och en med okänt ursprung. Många gånger skedde klippen med hänvisning till att sekvenserna visade påstådda övergrepp på civilbefolkningen. 1916 klipptes "Hur tyskarna behandla belgare" och "tyskarnas moral".

Men åter till tryckfrihetsåtalet.

Efter krigsslutet förklarar dåvarande justitieminister Löfgren att den åtalspraxis som tillämpades under kriget av hänsyn till våra relationer till andra länder förutsatte att "främmande makts härvarande representant uttryckligen framställt begäran om åtal mot viss angiven artikel. Endast i sådana fall har man ansett sig äga visshet om, att den främmande staten känt sig kränkt eller att fara för osämja eller missförstånd, varom tryckfrihetsförordningen ordar, förefunnes."

Justitieministern förklarar också att andra länders sändebud många gånger avstod från att framhärda i sin begäran om åtal med hänvisning till "osäkerheten och ojämnheten" i juryns utslag.

Istället för att åtala i än fler fall valde regeringen redan från första krigsåret att försöka få rättning i pressleden genom varningar och maningar.

Utrikesminister K.A. Wallenberg förklarar i riksdagen den 18 september 1914 att utländska makter "så gott som dagligen" framställer "befogade erinringar mot en del pressorgans taktlösa hållning". Han berättar också att regeringen till pressmännen entränget framställt "vädjanden ... att icke genom sårande rubriker, genom klandrande eller entusiastiska kommentarer utsätta oss för berättigade förebråelser".

Utrikesministern menar att allmänna maningar och påpekanden i enskilda fall var en mer framkomlig väg än åtal för att pressen skulle understödja den officiella neutralitetspolitiken. En mer återhållen press gjorde att Sverige kunde

undvika konflikter med andra länder och att svenska affärsintressen i de krigförande länderna inte skadades.

Vädjandena framfördes inte bara offentlig utan även genom personliga samtal, brev och från vän till vän och ”väns vänner till pressen”. Ministrar besökte personligen tidningsredaktioner i Stockholm.

I juli 1914 vädjar UD till den svenska pressen via Publicistklubben att ”notiser och uttalanden om krigshändelser skulle avfattas fullt objektivt och utan partitagande för eller mot någon av de stridande” samt att pressen skulle undvika ”sårande omdömen”.

I september samma år besöker chefen för UD:s pressbyrå, Torvald Höjer, Publicistklubben i Stockholm. Under den slutna överläggningen manar han pressen att understödja den officiella utrikespolitiken och hävdar att pressen hade en ”neutralitetsplikt”. Ironiska och ifrågasättande rubriker borde undvikas liksom inskjutna utrops- och frågetecken. Man kan ana ekot från järnkanslern Bismarcks ordspråk att staten i längden kommer att hållas ansvarig och få betala för de rutor som landets press krossar.

Enligt Torvald Höjer borde informationen från London, Paris och S:t Petersburg balanseras genom att publicera uppgifter från Berlin.

Svenska Telegrambyrån hade en central roll för bevakningen av utlandet i svensk press. Utrikesdepartementet hade både täta och intima kontakter med byrån.

Staten hade gett telegrambyrån monopol på telegram från andra nyhetsbyråer runt om i världen och som motprestation hade byrån förbundet sig att i tveksamma fall låta UD avgöra om ett telegram skulle stoppas eller bearbetas innan det sändes ut. Under kriget startades två alternativa nyhetsbyråer, socialdemokraternas Presscentralen och Stockholms telegrambyrå. Varav Stockholms telegrambyrå stod England och Frankrike nära.

Trots de åtal som regeringen lät väcka under första världskriget och trots försöken att styra pressen med vädjanden och maningar och kritik var åtgärderna

ändå en västanfläkt jämfört med vad som skulle komma under andra världskriget.

Under åren 1939 – 1945 väckte visserligen regeringen betydligt färre åtal än under det förra kriget. Det visade sig nämligen att juryn friade i allt fler fall.

Justitieminister K.G. Westman fann dock på råd. Som rättshistoriker hittade han och återupplivade en 100 år gammal bestämmelse i TF som ansågs antikverade, en död bokstav, som aldrig använt. Regeringen kom att använda fortsättningen av den bestämmelse som användes för att väcka åtal under andra världskriget.

”Är skriften ej smädlig eller förgriflig, men genom densamma missförstånd med utländsk makt sig yppat, må den utan rättegång konfiskeras”.

En nöjd Westman skriver i sin dagbok att med den bestämmelsen kommer man ”förbi den oberäknliga och i utrikespolitiska frågor omdömeslösa juryn” och ”i kommande lugna tider må den gärna återvända till vila igen”.

Därutöver vidtogs en rad mer eller mindre subtila och administrativa åtgärder.

- Gråalappar över vad som borde tryckas och inte sändes ut via TT,
- Sekretesstämpeln används allt flitigare,
- En särskild Pressnämnd med befogenhet att klandra enskilda tidningar inrättades,
- Tidningar som fällts i tryckfrihetsmål drabbades av transportförbud samt
- Brev och telefonsamtal till redaktörer övervakades.

Och som yttersta åtgärd tog riksdagen ett första beslut om införandet av en censurlag. Något andra grundlagsbeslut om införande av möjligheten att förhandsgranska pressen tog aldrig riksdagen. Kriget och opinionen hade svängt.

Motiven för den betydligt aggressivare inblandningen från regeringen under andra världskriget än det första världskriget har flera förklaringar. En gäller inte minst vårt geopolitiska läge. Norden var under andra världskriget mer intressant inte minst strategiskt jämfört med under första världskriget.

Det fanns även starkare ekonomiska intressen under andra världskriget där tyskarna av beroende av vår järnmalm och våra kullager och vi av deras kol. Till det kommer även en mer ideologiskt aspekt med tanke på nazitysklands korståg mot bolsjevismen och förföljelse av minoriteter och utrotning av judar och zigenare.

Som jag nämnde blev det inget av 1912 års betänkande som i långa stycken var mycket framsynt. Redan innan andra världskriget var slut påbörjades uppgörelsen med regeringens åtgärder under kriget. 1943 års tryckfrihetssakkunniga som gav oss 1949 års TF gjorde bland annat upp med tankarna på förhandscensur när Sverige befinner sig i krig. Administrativa åtgärder som transportförbud skulle inte kunna upprepas genom införandet av en distributionsplikt för skrifter.

Nils Funcke